

- ₹ 2 કે તેથી વધુ મૂલ્યની ચલણી નોટો બહાર પાડવાની સત્તા મધ્યસ્થ બેંક જ ધરાવે છે. ઉપરાંત સરકારના એજન્ટ તરીકે ચલણી રિક્ઝાઓની વહેંચણી કરવાની જવાબદારી મધ્યસ્થ બેંકની છે.
- 2. સરકારની બેંક તરીકેનું કાર્ય :
- મધ્યસ્થ બેંક સરકારની બેંક તરીકે નીચેનાં કાર્યો કરે છે:

- કરવેરા, લોનો વગેરે દ્વારા એકત્ર થતું સરકારી ભંડોળ મધ્યસ્થ બેંકમાં જમા રાખવામાં આવે છે અને મધ્યસ્થ બેંક તેની વ્યવસ્થા કરે છે.
- મધ્યસ્થ બેંક સરકાર વતી ભરણાં સ્વીકારે છે અને નાણાકીય ચુકવણીઓ કરે છે.

- કરવેરાની વસ્તુલાત થાય, જાહેર લોનનાં ભરણાં
ચૂકવાય વગેરે સમય દરમિયાન ટ્રેકા ગાળા માટે
સરકારને ધિરાણાની જરૂર પડે તો તે મધ્યસ્થ બેંક
પૂર્ણ પાડે છે.
- દેવાંની પતાવટ અંગેનો બધો વહીવટ મધ્યસ્થ બેંક
કરે છે.

- યુદ્ધ, આર્થિક કટોકટી, મંદી વગેરે અસામાન્ય પરિસ્થિતિઓમાં મધ્યસ્થ બેન્ક અમુક ધારાધોરણની મર્યાદામાં રહીને સરકારને ધિરાણ પૂરું પાડે છે તેમજ નાણાકીય સલાહ આપે છે.
- મધ્યસ્થ બેન્ક સરકારને આર્થિક નીત નક્કી કરવામાં સલાહ અને માર્ગદર્શન આપે છે.

- તે સરકારની નાણાકીય નીતિ ઘડવાની અને તેને અમલમાં મુકવાની કામગીરી બજાવે છે.
- આમ, દેશની આર્થિક સ્થિરતા જગવવામાં મધ્યસ્થ બેન્ક મહત્વની ભૂમિકા બજાવે છે.
- આ ઉપરાંત, મધ્યસ્થ બેન્ક સરકારની બેન્ક તરીકેનું મહત્વપૂર્ણ કાર્ય પણ કરે છે. તે સરકારની મિત્ર, સલાહકાર અને માર્ગદર્શક તરીકેની અગત્યની કામગીરી બજાવે છે.

3. બેન્કોની બેન્ક તરીકેનું કાર્ય :

➤ મધ્યસ્થ બેન્ક દેશની સર્વોચ્ચ બેન્ક હોવાથી બેન્કોની વડીલ બેન્ક તરીકે કામગીરી બજાવે છે. દેશની દરેક વ્યાપારી બેન્કનું મધ્યસ્થ બેન્કમાં ખાતું હોય છે. વેપારી બેન્કોના ખાતેદારો દ્વારા રજૂ કરવામાં આવેલા ચેકોની લેવડેવડની પતાવટ માટે 'હવાલા એક્ઝટર' (કિલિયરિંગ હાઉસ)ની કામગીરી મધ્યસ્થ બેન્ક દ્વારા થાય છે.

➤ વેપારી બેંકોમાં લોકોનો વિશ્વાસ ટકી રહે અને
થાપણદારોની થાપણોની સલામતી જળવાય એ માટે
વેપારી બેંકોએ પોતાની રોકડ થાપણોના 3 % ભાગ
મધ્યસ્થ બેંકમાં અનામત તરીકે મુક્તવાનો રહે છે. આવી
રોકડ અનામતોનું પ્રમાણ રિઝર્વ બેંક 15% સુધી વધારી
શકે છે. મધ્યસ્થ બેંક એ અનામતોનું રક્ષણ કરે છે. એ
અનામતોમાંથી તે વેપારી બેંકોને ધિરાણ કરે છે.

➤ વેપારી બેંકને ગમે તે કારણસર વધારાનાં નાણાંની જરૂરિયાત જણાય એવા સમયે મધ્યસ્થ બેંક ઉચ્ચ પ્રકારની જામીનગીરીઓ, વિનિમયપત્રો વગેરે વટાવી આપીને તેમજ શાખના આધારે તેને જરૂરી ઘિરાણ પૂરું પાડે છે. બેંકોની સ્થાપના, તેમની શાખાઓનો વિસ્તાર, તેમની ઘિરાણનીતિ, વ્યાજનો ૬૨ વગેરે બાબતોનું પણ મધ્યસ્થ બેંક નિયમન કરે છે.

➤ આમ, મધ્યस્થ બેંક બેંકોની બેંક તરીકેનું કાર્ય કરે છે.

4. અંતિમ સહાયક કે 'સંકટ સમયની સાંકળ' તરીકેનું કાર્ય :

➤ કોઈ બેંક પરનો વિશ્વાસ ઉઠી જવાથી લોકો પોતાની થાપણો ઊઠાવી લેવા માટે ધસારો કરે કે એવી અન્ય કોઈ પણ પ્રકારની નાણાકીય કટોકટીમાં બેંક મુકાઈ જાય ત્યારે મધ્યસ્થ બેંક તેની વહારે ધાય છે.

➤ કટોકટીમાં સપડાવેલી બેન્ક પાસેનાં વેપારપત્રો, ટ્રંકા
ગાળાનાં અન્ય ધિરાણપત્રો, સરકારી જમીનગીરીઓ
વગેરે ખરીદી લઈને તેમજ જરૂર પડ્યે એ ઉપરાંતની
નાણાકીય સહાય કરીને પણ મધ્યસ્થ બેન્ક તેની રોકડ
પુરાંતોમાં તાત્કાલિક વધારો કરી આપે છે અને લોકોનો
એ બેન્કમાંનો વિશ્વાસ પુનઃસ્થાપિત કરે છે.

- આમ, કટોકટીના સમયે દેશમાંની બધી વેપારી બેંકો માટે મધ્યસ્થ બેંક અંતિમ સહાયક કે 'સંકટ સમયની સાંકળ' (Lender of the last resort) બની રહે છે.
- માત્ર વેપારી બેંકોને જ નહિ પરંતુ સરકારને અને જાહેર સાહસોને પણ ગંભીર નાણાકીય કટોકટીના સમયે આવશ્યક ઘિરાણો પૂરાં પાડી મધ્યસ્થ બેંક તેમના અંતિમ નાણાકીય સહાયક તરીકેની ભૂમિકા અદા કરે છે.

5. શાખનિયમનનું કાર્ય :

➤ નાણાકીય નીતિના વિવિધ સાધનોની મદદ વડે મધ્યસ્થ બેંક
વેપારી બેંકોની શાખસર્જનની પ્રવૃત્તિ તથા નાણાંના પુરવઠાનું
નિયમન કરે છે.

6. વિદેશી હુંડિયામણની જગતવણીનું કાર્ય :

➤ જ્યારે કાયદાકીય રીતે વિદેશી હુંડિયામણનો દર સ્થિર
રાખવામાં આવે ત્યારે મધ્યસ્થ બેંક હુંડિયામણનો દર નક્કી
કરે છે.

➤ પરંતુ જ્યારે વિદેશી હુંડિયામણનો ૬૨ બજરમાં તેની
માંગ અને પુરવઠાને આધારે નક્કી થતો હોય ત્યારે
મધ્યસ્થ બેંક વિદેશી હુંડિયામણની ખરીદી કે વેચાણ
કરીને વિદેશી હુંડિયામણની સરખામણીમાં ભારતના
રૂપિયાનું મૂલ્ય જાળવે છે આ ઉપરાંત મધ્યસ્થ બેંક
વિદેશી હુંડિયામણની અનામતોની જાળવણી કરે છે.

- મધ્યસ્થ બેંકનાં બિનનાણાકીય કાર્યો નીચે મુજબ છે :
- વેપારી બેંકોની શાખાઓનાં વિસ્તરણ, કામ કરવાની પદ્ધતિ, બેંકો સિવાયની નાણાકીય સંસ્થાઓ તથા સહકારી બેંકોની કામગીરી પર દેખરેખ અને નિયમનનું કાર્ય મધ્યસ્થ બેંક કરે છે.
- મધ્યસ્થ બેંક લોકોમાં બેન્કિંગ વ્યવહારો અંગેની જગૃતિ લાવવા ગ્રામીણ બેંકોનું વિસ્તરણ થાય તેવા પ્રયત્નો કરે છે.

- તેમજ લોકોનાં હિત જળવાય તે માટે સહકારી બેંકોને પ્રોત્સાહન આપે છે.
- દેશના અર્થતંત્રમાં થતા પરિવર્તનોના લાભ દેશના દરેક પ્રકારના લોકોને મળી રહે તે માટે મધ્યસ્થ બેંક બેંકિંગ ક્ષેત્રમાં વિકાસ માટેના સતત પ્રયાસો કરતી રહે છે.

- અગ્રીમતા ધરાવતા ક્ષેત્રો જેવાં કે ખેતી, નાના ઉદ્યોગો, સ્વરોજગારી, પરંપરાગત ગૃહઉદ્યોગો વગેરે માટે મધ્યસ્થ બેન્ક ખાસ દિરાણની વ્યવસ્થા ઉલ્લભી કરે છે.
- આમ, મધ્યસ્થ બેન્ક લોકોમાં બેન્કિંગ અને નાણાં વ્યવસ્થા વિશેની જાણકારી અને જાગૃતિ વધે તે માટેનો પ્રચાર કરે છે તેમજ બેન્કોના ગ્રાહકોના હિત અને હક્કાની જળવણી પણ કરે છે.

(3) નાણાકીય નીતિનાં પરિમાણાત્મક સાધનો સવિસ્તર સમજવો.

- અર્થતંત્રમાં નાણાંની માંગ અને નાણાંના પુરવઠાનું સંચાલન અને નિયંત્રણ કરવા અંગેની નીતિને નાણાકીય નીતિ કહે છે.
- નાણાકીય નીતિના પરિમાણાત્મક સાધનો :

► જે સાધનો સમગ્ર અર્થતંત્ર પર એકસરખી અસર
પહોંચાડે છે તે સાધનો પરિમાણાત્મક હોય છે. આવાં
સાધનો નીચે મુજબ છે:

1. બેંક રેટ :

► જ્યારે વેપારી બેંકોમાં નાણાંની અછત હોય ત્યારે
RBI વેપારી બેંકોને લાંબા ગાળાનું ઘિરાણ જે વ્યાજના
દરે આપે તને બેંક રેટ કહે છે.

- જ્યારે RBI બેંક રેટ વધારે ત્યારે વેપારી બેંકો
તેના ગ્રાહકોને ઉંચા વ્યાજના દરે ધિરાણ આપે છે.
પરિણામે ગ્રાહકો ઓછું ધિરાણ લે છે અને
અર્થતંત્રમાં નાણાંનો પુરવઠો ઘટે છે.
- RBI બેંક રેટ વધારી નાણાંનો પુરવઠો ઘટાડે છે.
તેથી અર્થતંત્રમાં કુગાવો ઓછો થાય છે.

- આમ, કુગાવો હોય ત્યારે RBI બેંક રેટ વધારે છે. જ્યારે અર્થતંત્રમાં મંદી હોય ત્યારે RBI બેંક રેટમાં ઘટાડો કરે છે, જેથી નાણાંનો પુરવઠો વધે છે.
- નાણાંની માંગ કરતાં નાણાંનો પુરવઠો વધુ હોય ત્યારે કુગાવો સર્જાય છે, જ્યારે નાણાંની માંગ કરતાં નાણાંનો પુરવઠો ઓછો હોય ત્યારે અર્થતંત્રમાં મંદી સર્જાય છે.

- બેંક રેટ ખૂબ નીચો રાખવાની નીતિને સસ્તા નાણાંની નીતિ કહેવાય છે અને બેંક રેટ ખૂબ ઊંચો રાખવાની નીતિને મોંઘા નાણાંની નીતિ કહેવાય છે.
- બેંક રેટ લાંબા ગાળાનો રેટ છે, જે ટ્રેક ગાળામાં બદલાતો નથી. તેથી તે આકરો (high-priced) રેટ કહેવાય છે.

2. રેપો રેટ :

- રેપો રેટ નાણાંના ટ્રેક ગાળાના નિયંત્રણ માટે સરળ છે.
- જ્યારે વેપારી બેંકોને ટ્રેક ગાળા માટે (1 દિવસ, 7 દિવસ કે 15 દિવસ) નાણાંની જરૂર પડ છે ત્યારે RBI જે વ્યાજના દરે વેપારી બેંકોને ધિરાણ આપે તે દરને રેપો રેટ કહેવાય છે.

- બીજા શબ્દોમાં વટાવના જે દરે કેપારી બેંકો પોતાની પાસે રહેલી જમીનગીરીઓ RBIને કેચે છે તે દર એટલે રેપો રેટ.
- રેપો રેટ વધે તો કેપારી બેંકો RBI પાસેથી ઓછું ધિરાણ લે અને ગ્રાહકોને ઊંચા દરે ધિરાણ આપે પરિણામે ગ્રાહકો ઓછું ધિરાણ લે અને નાણાંનો પુરવઠો ઘટે છે.

➤ આમ, કુગાવાના સમયે RBI રેપો રેટ વધારે છે, જ્યારે મંદીના સમયે RBI રેપો રેટ ઘટાડે છે.

3. રિવર્સ રેપો રેટ :

➤ ટ્રેકા ગાળા માટે RBI જે વ્યાજના દરે વેપારી બેન્કો પાસે ઘિરાણ લે છે, તે દરને રિવર્સ રેપો રેટ કહેવાય છે.

➤ બીજા શબ્દોમાં, વટાવના જે દરે RBI સરકારી જામીનગીરીઓ વેપારી બેન્કોને ટ્રેકા ગાળા માટે કચે છે તે દર એટલે રિવર્સ રેપો રેટ.

- રિવર્સ રેપો રેટ વધે તો કેપારી બેન્કો RBIને વધુ ઘિરાણ કરે અને સામાન્ય પ્રજાને ઓછું ઘિરાણ આપી શકે. તેથી બજારમાં નાણાંનો પુરવઠો ઘટે છે.
- આમ, કુગાવાના સમયમાં RBI રિવર્સ રેપો રેટ વધારે છે અને મંદીના સમયમાં RBI રિવર્સ રેપો રેટ ઘટાડે છે.

4. કપરા સમયમાં સ્થિરતા લાવવાની જોગવાઈ :

- આ એક વિશિષ્ટ જોગવાઈ છે, જેમાં કપરા સંજોગોમાં અને નાણાંની અછતના સમયે વેપારી બેન્કો RBI પાસે સરકારી જમીનગીરીઓ મૂકીને નિર્ધારિત વ્યાજના દરે ઘરાણ લે છે. આ દર રેપો રેટ કરતાં વધુ હોય છે.
- 2016માં આ રેટ 7 %નો હતો.

5. રોકડ અનામતનું પ્રમાણે :

- RBIના 1934ના કાયદા મુજબ દરેક વેપારી બેંકોએ પોતાના થાપણોના જેટલા ટકા રકમ રોકડ સ્વરૂપે RBI પાસે અનામત તરીકે રાખવાની હોય તે ટકાવારી પ્રમાણને રોકડ અનામત પ્રમાણ કહેવાય છે.
- 1962 પછી કુલ થાપણોના 3 %થી 15 % વચ્ચે CRR રાખવાનું નક્કી થયેલ જે જરૂરિયાત પ્રમાણે બદલાય છે.

- CRRનો હેતુ બેન્કિંગ વ્યવસ્થા પાસે પૂરતા પ્રમાણમાં રોકડાં નાણાં રહે તે માટેનો છે.
- આ સાધનનો ઉપયોગ કુગાવાના નિયંત્રણ માટે કરવામાં આવે છે.
- CRR વધે તો બેન્કો પાસે શાખસર્જન માટે ઓછું નાણું રહે અને પ્રજાને ઓછું ધિરાણ આપે. તેથી નાણાંનો પુરવઠો ઘટતાં કુગાવો ઘટે છે.

6. કાયદાકીય પ્રવાહિતાનું પ્રમાણ :

- 'બેન્કિંગ રેગ્યુલેશન એક્ટ' મુજબ દરેક વેપારી બેન્ક CRR ઉપરાંત પોતાની થાપણોના 25 % જેટલું મૂલ્ય રોકડ,
સોનું, સરકારી જામીનગીરીઓ વગેરે સ્વરૂપે અલગ રીતે
રાખવું જરૂરી છે. આ પ્રમાણને કાયદામાન્ય પ્રવાહિતાનું
પ્રમાણ કહે છે.
- SLRનો હેતુ ધિરાણની તરફતા જળવવાનો છે.

➤ જો SLR ઉંચું હોય, તો બેન્કોની થાપણોનું વધુ
પ્રમાણ સરકારી જમીનગિરીઓમાં રોકાય છે અને
બેન્કો તેટલા પ્રમાણમાં ઓછું ઘિરાણ આપી શકે
છે. જો SLR નીચો હોય, તો બેન્કો વધુ ઘિરાણ
આપી શકે છે.

7. ખુલ્લા બજારનાં કાર્યો :

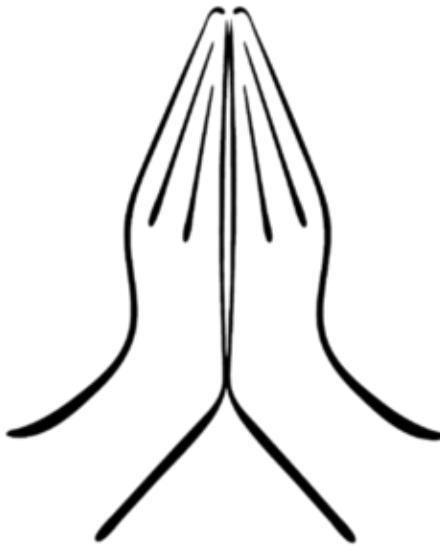
➤ અર્થતંત્રમાં નાણાંનો પુરવઠા વધારવા કે ઘટાડવા
RBI ખુલ્લા બજારમાં સરકારી જમીનગીરીઓનું
ખરીદ - વેચાણ કરે છે જેને ખુલ્લા બજારનું કાર્ય
કહેવાય છે. આ પ્રકારનું કાર્ય કુગાવા કે મંદીના
નિયંત્રણ માટે કરવામાં આવે છે.

8. સ્ટરિલાઇઝેશનની નીતિ :

- અર્થતંત્રમાં હુંડિયામણાની સમતુલા જગવવાની નીતિને સ્ટરિલાઇઝેશનની નીતિ કહે છે. આ નીતિનો ઉપયોગ જ્યારે દેશમાં વધુ પ્રમાણમાં વિદેશી હુંડિયામણ આવે કે દેશની બહાર જાય ત્યારે તે પરિસ્થિતિના નિયંત્રણ માટે કરવામાં આવે છે.

➤ આ માટે RBI ફુંડિયામણની પુરાંત કે ખોટના
પ્રમાણમાં સરકારી જમીનગીરીઓ ખુલ્લા
બજારમાંથી ખરીદી કે વેચીને ફુંડિયામણ ખાતામાં
સમતુલા જાળવે છે.

Thanks

For watching